

УДК [811.161.2+811.111+811.133.1]-13-115'23'362'37'44

СОРОКА Тетяна Вячеславівна,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської мови та перекладу Ізмаїльського державного гуманітарного університету; вул. Рєпіна, 12, м. Ізмаїл, 68600, Україна; тел.: +38 050 1903279; e-mail: magpie3f@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-7680-6604

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ВІДДАЛЕНО СПОРІДНЕНИХ І НЕСПОРІДНЕНИХ МОВ

Анотація. *Мета* статті — розробити й охарактеризувати процедуру формалізованого аналізу лексичної семантики; визначити методологічні принципи зіставно-типологічного аналізу системи цінностей віддалено-споріднених і неспоріднених мов. *Об'єктом* аналізу є лексико-семантичні угруповання слів на позначення філософсько-світоглядних, наукових, громадсько-політичних, соціальних, моральних, релігійних, правових і естетичних цінностей у сучасних українській, англійській і французькій мовах. *Предмет* дослідження — системно-структурна організація аксіономенів, що кваліфікуються як ціннісно-зумовлені реєстрові одиниці лексикографічних джерел тлумачного характеру. В роботі використано *методи* формалізованого аналізу лексичної семантики (процедура ступінчастої ідентифікації), міжмовний зіставно-типологічний метод. *Результатом* дослідження є теоретичне обґрунтування розробленої методики матричного аналізу аксіономенів і їх типологічного зіставлення для виявлення кореспонденцій, що визначаються на основі спільності ознак і відмінних рис їх лексичної семантики на матеріалі трьох мов. *Практична цінність* результатів дослідження полягає у можливості їх використання у зіставно-типологічному вивченні ціннісних парадигм українського, англійського та французького мовних соціумів, досліджуючи багатозначну та моносемічну структуру аксіономенів.

Ключові слова: аксіономен, лексичне значення, матриця, генералізована сема.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку мовознавства характеризується сформованістю двох головних науково-дослідницьких тенденцій: опис окремо обраних мов з метою встановлення специфіки національно-культурного світосприйняття та комплексне охоплення мовного матеріалу в зіставно-типологічному аспекті на матеріалі генетично споріднених і неспоріднених мов.

Останнім часом усе більше мовознавців схиляються до думки, що найпродуктивнішою основою для зіставлення мов є лексична семантика, оскільки без всебічного вивчення мовного змісту не можна адекватно представити структуру мови загалом (праці М. Ф. Алефіренка, І. О. Голубовської, А. В. Корольової, А. А. Лучик, О. О. Селіванової, С. І. Терехової, О. В. Тищенко, Т. С. Толчєєвої, М. П. Фабіан, Г. М. Ярун та інших). Поділяємо думку М. П. Кочергана, що «саме в лексиці приховані фундаментальні риси мовної структури, які зумовлюють наявність багатьох специфічних ознак на інших рівнях мови» і «опора на семантику сприятиме розкриттю максимально широкої сукупності системно зумовлених структурних характеристик мови, що дають змогу пролити світло на проблему взаємовідношення мови і мислення» [2, с. 88]. Отже, закономірною й науково виваженою виявляється переорієнтація мовознавчих досліджень на семантичний ґрунт, оскільки на сьогодні незаперечним є положення про примат мовного змісту над формою, про первинність лексичного в слові та можливість застосування саме семантичного підходу до дослідження усіх рівнів мови.

Зіставне дослідження мовної семантики проводиться в кількох аспектах залежно від масштабності й місця в загальній мовній системі та функціонального статусу зіставляваних категорій. З цього приводу лінгвістами виділяються два напрями: зіставне дослідження семантики на міжмовному рівні та зіставне дослідження семантичних явищ на рівні однієї мови. Перше здійснюється головним чином у типологічному плані й переважно на рівні загальних категорій семантичної структури, зіставлення яких спрямоване на встановлення спільного та відмінного в основних формах логічного мислення. За методикою проведення зіставне дослідження семантики на міжмовному рівні вважають дослідженням з горизонтальним розташуванням об'єктів, тоді як зіставний аналіз семантичних явищ на рівні однієї мови є вертикальним. У процесі зіставлення включаються одиниці мовної семантики різних структурних рівнів однієї мовної системи з урахуванням їх ієрархічного зв'язку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на достатньо велику кількість наукових розвідок, у яких розкрито функціонально-семантичні параметри лексикологічного зіставлення (дослідження Л. В. Бублейник, Н. О. Герцовської, Л. В. Дробахи, І. Ф. Заваринської, Н. В. Іваненко, В. В. Катернюк, Т. Б. Крижановської та інших), змістовий підхід до типологічного вивчення лексики потребує подальшої розробки, оскільки мовні зіставлення не завжди мають системний характер.

Постановка завдання. Метою дослідження є заповнення прогалини в методиці дослідження лексичної семантики шляхом виділення та характеристики процедури її формалізованого аналізу, а також розкриття методологічних засад зіставно-типологічного аналізу слів на позначення філософсько-світоглядних, наукових, громадсько-політичних, соціальних, моральних, релігійних, правових і естетичних цінностей віддаленоспоріднених і неспоріднених мов.

Виклад основного матеріалу. У сучасному мовознавстві формалізовані дослідження структури і системи мови проводяться з метою розв'язання практичних потреб — створення систем інформаційного пошуку, побудови штучного інтелекту, машинного перекладу тощо. Уперше формалізовані основи семантичної класифікації лексики були сформульовані й обґрунтовані науковими співробітниками відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України на чолі з відомим вітчизняним вченим М. М. Пещак [1]. Саме звідси пішли дослідження теоретичної та прикладної лінгвістики на матеріалах лексикографічних джерел, де найвиразніше розмежовуються явища мовлення і мови, а лексичні значення слів визначаються як мовні факти.

Оскільки слово як знакова одиниця мови характеризується формою вираження і змістом, то їх співвідношення найяскравіше може бути представлене тими тлумачними словниками, які більш детально описують це співвідношення. Лексикографічна практика укладання тлумачних словників націлювала дослідників на вивчення лексичного значення слова не як ізольованого, а як органічно-поєднаного елемента системи мови. Відповідно, тлумачні словники, котрі володіють найповнішими банками інформації слів, дозволяють здійснити аналіз мовних засобів їх вираження у «термінах семантичних складників» [5].

Словникова стаття являє собою групу, в якій формальні ознаки строго організовані. Їх кількість залежить від ступеня полісемічності реєстрового слова: чим багатша полісемія, тим більше підстав для урізноманітнення формальних ознак словникової статті. Отже, словникова стаття постає перед нами як комплекс формальних ознак із конкретизованою структурою, з якої не можна вилучити або до якої не можна додати жодної частини так, щоб не змінити інші частини і не викликати загального перегруповання. Оскільки словникова стаття виступає інструментом інтерпретації лексичного значення реєстрової одиниці, то її перетин з іншими, але відмінними формальними ознаками дає можливість формалізовано описувати співвідношення між лексичними значеннями в системі мови.

Матеріалом дослідження виступають організації *аксіономенів*¹ сучасних української, англійської та французької мов, які кваліфікуються як ціннісно-зумовлені реєстрові одиниці лексикографічних джерел тлумачного характеру.

Для вибору матеріалу дослідження системно-структурних особливостей лексичної семантики, вводимо формальний, суто мовний критерій — віднесеність слів, які аналізуються, до однієї частини мови — іменника, що дає змогу визначити й описати їхню семантику за допомогою: матричного аналізу семної структури аксіономенів при побудові таблиць на першому етапі класифікації матеріалу; опису та комплексного аналізу співвідношень аксіономенів сучасних української, англійської та французької мов, їхніх зв'язків і особливостей.

Матричний метод представлення семантичних відношень між аксіоіменниками трьох мов розглядаємо як метамову для опису досліджуваних об'єктів аналізу, а матриця — моделлю систем семантичних зв'язків, з одного боку, та семантичною структурою аксіолексики, з іншого. Ця модель фіксує семантичні зв'язки між словами на позначення цінностей у вигляді стовпчиків та рядків однакової довжини, де плюсом (+) позначається співвідношення аксіономенів і їхніх значень. Місця аксіономенів у матриці строго фіксовані: слова з найвищим і середнім ступенем полісемії розташовані в густо заповнених її частинах, а моносеманти — в рідко заповнених місцях. Разом з тим функціональне навантаження мають як заповнені, так і незаповнені клітини матриці, а також віддалі між реєстровими словами та напрям по якому розміщені останні. В порівнянні з тлумачним словником матриця формально простіше представляє лексичну семантику мови, відображає взаємовідношення плану змісту й плану вираження аксіономенів, а топографічний спосіб розміщення в ній заповнених клітин практично замінює словесне вираження тлумачної частини.

Оскільки лексема виступає зовнішнім відображенням слова, то його внутрішній бік представлений семемою, яка є найменшою одиницею лексико-семантичного ярусу і рівнозначною окремому значенню слова. У парадигматичному аспекті семема вже не є найпростішою й неподільною, оскільки має свою структуру і містить ряд компонентів.

На позначення компонентів змісту семени використовуються різноманітні терміни: *маркер* (Дж. Катц, Дж. Фодор), *фігура* (Л. Ельмслев), *диференційна ознака* (Г. Арнольд), *семантичний множник* (Л. М. Васильєв, О. К. Жолковський), *семантична ознака* (Г. А. Уфимцева), *семантичний примітив* (Г. Вежбицька) та інші. У нашому дослідженні вводимо термін

¹ *Аксіономен* (від грецького *ἀξία* — «цінність» і латинського — *nomēn* — «ім'я, назва») є робочим терміном, впровадженим у науковий обіг автором статті для позначення найменування цінності.

генералізована сема (ГС), під якою розуміємо семантично-похідну ознаку, що має скорочено-узагальнений зміст, котрий виводиться логічним шляхом з вихідної семми і застосовується в моделюванні горизонтальної ланки матриці.

Структурування аксіолексик триох мов передбачає виокремлення її складу та внутрішньої організації, внаслідок чого відбувається поділ досліджуваної лексики на лексико-семантичні угруповання та встановлюються певні синтагматичні й парадигматичні зв'язки між ними.

Процедура збирання фактичного матеріалу та визначення семного складу лексичних значень аксіоіменників полягає в таких послідовних етапах:

1) із тлумачних словників української, англійської та французької мов за допомогою прийому суцільної вибірки виписуються іменники, у формулах тлумачення яких містяться експліцитні вказівки на форми й засоби передачі аксіологічного знання, внаслідок чого укладається картотека мовного матеріалу. Зазначимо, що спочатку формується попередній перелік слів на позначення конвенційних аксіоіменів, які виступають конституційно-гарантованими або затвердженими Загальною декларацією прав людини соціальними феноменами української (*життя, честь, гідність, держава, суверенітет, мова, людина, здоров'я, недоторканність, безпека, свобода, мир, праця, освіта, культура, релігійність, право, порядок, закон*), англійської (*life, liberty, security, law, sovereignty, equality, privacy, honour, freedom, worship, personality, dignity, health, well-being, education, respect, religiosity, culture, order, peace*) та французької (*souveraineté, vie, liberté, sûreté, droit, personnalité, égalité, honneur, religion, dignité, santé, grâce, travail, éducation, respect, paix*) національних спільнот. Далі до цього списку слів застосовується метод ступінчастої ідентифікації [3], який дозволяє визначити лексико-семантичну групу як сукупність одиниць, що тлумачаться через одні й ті ж слова-ідентифікатори [4, с. 107]. Процедура ступінчастої ідентифікації як засіб виявлення вербальних маніфестаторів семантичних компонентів значень полягає в послідовному зведенні слів через типові ідентифікатори (термін Е. В. Кузнецової) до слів з максимально узагальненим характером і проводиться до тих пір, поки в зіставлюваних тлумаченнях не виникне ситуація взаємної ідентифікації, яка сигналізує про те, що подальший розклад значень за допомогою слів тієї ж мови неможливий. Кінцеві ідентифікатори приймаємо за лексичні одиниці на позначення цінностей, що містять стійкі комплекси семантичних компонентів, які існують в інших аксіоіменах досліджуваної мови;

2) за одержаною в такий спосіб картотекою аналізується кількісний склад і семантика слів на позначення цінностей окремо в кожній досліджуваній мові;

3) на підставі аналізу словникових дефініцій моделюються три спеціальні мовні матриці, де по вертикалі розташовуються списки аксіоіменів (лексичний склад), а по горизонталі — їхній семний склад (ГС). При цьому в одній клітинці матриці розміщується лише одне слово. Наявність спільної ГС у лексичних значеннях аксіоіменів позначається знаком (+);

4) списки слів та ГС, що в сукупності формують інструментарій матриці, групуються по спадній залежності від кількісного вираження ГС. Таке топографічне розташування на площині сприяє максимальній концентрації слів на позначення цінностей в одному з кутів матриці і протиставленню цього кута протилежному по діагоналі як найменш заповненому;

5) за кількістю ГС фрагмент лексики, що вивчається, поділяється на три лексико-семантичні угруповання як самостійні системно-структурні об'єднання слів, що характеризуються тісними взаємовідносинами з іншими лексико-семантичними угрупованнями: від аксіоіменів з найвищим, середнім ступенем полісемії до моносемічних, а його семний масив розбивається на підмножини залежно від частоти вживання ГС.

Розгляд співвідношень окремо полі- та моносемічних аксіоіменів в межах лексико-семантичних угруповань, їх взаємозалежності та взаємозумовленості дає можливість не лише всебічно проаналізувати і описати групи іменників на позначення цінностей окремо в українській, англійській і французькій мовах, а й провести міжмовне типологічне зіставлення з метою виявлення кореспонденцій (від англ. *correspondence*, укр. *співвідношення, відповідність*), що визначаються на основі спільності ознак і відмінних рис їхньої лексичної семантики. Зіставне вивчення мовних явищ спирається на попередню обробку мовних фактів шляхом їх одноманітного опису для встановлення максимально можливої співвимірності матеріалу досліджуваних мов, а також виділення релевантних для зіставлення ознак, в основі яких лежать кількісні та якісні параметри, тобто ступінь полісемії виокремлених слів і характер їхнього семного складу.

Міжмовний зіставний метод сприяє також виявленню додаткових семантичних відтінків, які втрачаються під час внутрішньомовного аналізу. Тому одним із важливих принципів зіставного аналізу аксіоіменів у сучасних українській, англійській та французькій мовах є принцип еквівалентності, який являє собою певного роду відповідність між словами цих мов, проте не їх тотожність. При цьому тотожність визначає регулярну відтворюваність усіх граматичних форм слова та його лексико-семантичних варіантів.

Оскільки зіставлювані слова на позначення цінностей функціонують у складі досліджуваних мов, що характеризуються відмінними граматичними і семантичними системами, а отже, питання

про їх тотожність не може ставитися, то еквівалентність визначається подібною предметною віднесеністю, причому своєрідність і специфічний шлях розвитку окремої мови вказують на ступінь цієї еквівалентності.

Висновки дослідження. Отже, представлення аксіономенної лексики української, англійської та французької мов у вигляді матриць дає можливість не лише виявити спільні і специфічні властивості її системно-структурної організації, а й провести на цій основі типологічне зіставлення іменників на позначення цінностей у досліджуваних мовах. Це зіставлення сприяє розкриттю глибинної лексичної семантики аксіономенів, визначенню тонких міжмовних зв'язків і передачі тлумачення слів-еквівалентів у віддалено споріднених і неспоріднених мовах.

Перспективи подальших розвідок. Через зв'язки між лексико-семантичними угрупованнями видається перспективним вийти на всі лексико-семантичні системи ціннісних парадигм українського, англійського та французького мовних соціумів.

Література

1. *Клименко Н. Ф.* Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пешчак, І. Ф. Савченко. — К. : Наук. думка, 1982. — 251 с.
2. *Кочерган М. П.* Основи зіставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. — К. : Академія, 2006. — 424 с.
3. *Кузнецова Э. В.* Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. — Л. : ЛГУ, 1973. — С. 84–95.
4. *Попова Э. Д.* Лексическая система языка / Э. Д. Попова, И. А. Стернин. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. — 148 с.
5. *Скороходько Э. Ф.* Семантические сети и автоматическая обработка текста / Э. Ф. Скороходько. — Киев : Наук. думка, 1983. — 218 с.

References

1. Klymenko, N. F., Peshchak, M. M., Savchenko, I. F. (1982), *Formalized fundamentals of semantic classification of words* [Formalizovani osnovy semantichnoi klasyfikatsii leksyky], Naukova dumka, Kyiv, 251 p.
2. Kocherhan, M. P. (2006), *Fundamentals of Contrastive Linguistics* [Osnovy zistavnoho movoznavstva], Akademiia, Kyiv, 424 p.
3. Kuznetsova, E. V. (1973), «Step-identification as a means of description of semantic relations between words», *Issues of metalinguistics* [«Stupenchataja identifikatsija kak sredstvo opisanija semanticheskikh svyazey slov», *Voprosy metalingvistiki*], LGU, Leningrad, pp. 84–95.
4. Popova, Z. D., Sternin, I. A. (1984), *Lexical system of language* [Leksicheskaja sistema jazyka], Voronezh Univ. Press, Voronezh, 148 p.
5. Skorohod'ko, Je. F. (1983), *Semantic networks and text automation* [Semanticheskie seti i avtomaticheskaja obrabotka teksta], Naukova dumka, Kiev, 218 p.

СОРОКА Татьяна Вячеславовна,

кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка и перевода Измаильского государственного гуманитарного университета, ул. Репина, 12, г. Измаил, 68600, Украина; тел.: +38 050 1903279; e-mail: magpie3f@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-7680-6604

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ ОТДАЛЕННО РОДСТВЕННЫХ И НЕРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. *Цель* статьи — разработать и охарактеризовать процедуру формализованного анализа лексической семантики; определить методологические принципы сопоставительно-типологического анализа системы ценностей отдалённо родственных и неродственных языков. *Объект* анализа — лексико-семантические группировки слов, обозначающих философско-мировоззренческие, научные, общественно-политические, социальные, моральные, религиозные, правовые и эстетические ценности в современных украинском, английском и французском языках. *Предмет* исследования — системно-структурная организация аксиономенов, которые квалифицируются как ценностно-обусловленные реестровые единицы лексикографических источников толкования слов. В работе использованы *методы* формализованного анализа лексической семантики (процедура ступенчатой идентификации), сопоставительно-типологического анализа. *Результат* исследования — теоретическое обоснование разработанной методики формализованного матричного анализа лексической семантики аксиономенов и их типологического сопоставления с целью выявления соответствий, которые определяются на основе общности признаков и отличительных черт их лексической семантики на материале трёх языков. *Практическое применение* результатов исследования возможно при сравнительно-типологическом изучении ценностных парадигм разных языковых социумов, исследуя многозначную и моносемичную структуру аксиономенов.

Ключевые слова: аксиономен, лексическое значение, матрица, генерализированная сема.

Tetyana V. SOROKA,

PhD (Philology), Associate Professor, English Language and Translation Department, Izmail State University of Humanities; 12 Repin str., Izmail, 68600, Ukraine; tel.: +38 050 1903279; e-mail: magpie3f@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-7680-6604

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF CONTRASTIVE TYPOLOGICAL ANALYSIS OF NOUNS DENOTING NATIONAL VALUES OF DISTANTLY RELATED AND UNRELATED LANGUAGES

Summary. The *purpose* of the article is to develop and to characterize the procedure of formalized analysis of lexical semantics; to define methodological principles of contrastive typological analysis of national values of distantly related and unrelated languages. The *object* of this study is lexico-semantic groupings of words denoting philosophical, world outlook, scientific, social, political, moral, religious, legal, aesthetic values of Modern Ukrainian, English and French languages. The *subject* of this study is structurally defined organization of axionouns which are qualified as determined linguistic units taken from the lexicographical interpretative sources. *Methodology* of the selection of such methods as formalized analysis of lexical semantics (step-identification procedure) well as contrastive method supplemented by component analysis are used in this linguistic research. Theoretical justification of using formalized matrix analysis of axionouns and their typological comparison for the purpose of revealing correspondences defined on the basis of similar and distinctive features of their lexical semantics on the material of three languages is the *finding* of research. The *practical value* of the research is to use the results for fundamental studies of all lexico-semantic subsystems of value paradigms of the Ukrainian, English and French language societies.

Key words: axionomen, lexical meaning, matrix, generalized seme.

Статтю отримано 27.03.2016 р.

УДК [811.161.1+811.134.2]-115'276.6'362'42

НОТИНА Елена Александровна,

кандидат филологических наук, профессор, зав. кафедрой иностранных языков аграрно-технологического института Российского университета дружбы народов; ул. Миклухо-Маклая, 6, Москва, 117198, Россия; e-mail: lena.notina@yandex.ru; ORCID iD: 0000-0002-1283-8834

БЫКОВА Ирина Александровна,

кандидат филологических наук, профессор, зам. зав. кафедрой иностранных языков аграрно-технологического института Российского университета дружбы народов; ул. Миклухо-Маклая, 6, Москва, 117198, Россия; e-mail: kia1byk@yandex.ru; ORCID iD: 0000-0002-5653-3899

ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТЬ В СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКОВ

Аннотация. В условиях дальнейшей разработки теоретических основ сопоставительного изучения языков, которое непосредственно связано с новейшими достижениями всех гуманитарных наук, изучение феномена и понятия интертекстуальности приобретает основополагающее значение. Феномен интертекстуальности в научной коммуникации находится в стадии начального изучения и в аспекте сопоставительного изучения языков до сих пор исследованию не подвергался. *Предмет* исследования — интертекстуальность как макроформа предметного знания и деятельностного опыта в рамках междисциплинарного подхода к проблеме гипертекстового моделирования коммуникации в совокупности с формирующими её социокультурными и коммуникативными компонентами. *Цель* — рассмотреть феномен интертекстуальности в аспекте сопоставительного изучения испанского и русского языков на примере медицинской статьи как стереотипной модели текстопорождения в письменной научной коммуникации. *Результаты:* проведён общий и сопоставительный анализ стереотипных, регулярно воспроизводимых оборотов, служащих для обозначения и оформления перехода к выводам в оригинальных научных статьях на испанском и русском языках; выявлены устойчивые постоянно воспроизводимые языковые средства, имеющие стереотипный характер, которые используются в качестве рекуррентного типа оформления содержания научной статьи по медицине, установлены соответствующие межязыковые соответствия. В статье использованы *методы* общего и сопоставительного анализа, компонентного анализа, метод перевода. Результаты исследования могут иметь *практическое применение* при изучении лингвистики текста, сопоставительном изучении языков, в лексикологии, переводоведении, педагогической и переводческой практике.

Ключевые слова: интертекстуальность; сопоставительное изучение языков; научная коммуникация; научная статья; стереотип; модель; текстообразование, русский и испанский языки.